

PRAVO BOŠNJAKINJE NA ZAPOSLENJE I RAD IZVAN KUĆE KROZ POVIJEST: PREGLED STAVOVA BOŠNJAČKE VJERSKE INTELIGENCIJE I NJIHOVO ARGUMENTIRANJE TUMAČENJEM KUR'ANA

Sumeja LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
sumeja.ljevakovic@iitb.ba

SAŽETAK: U radu se tematizira pravo Bošnjakinje na zaposlenje i rad izvan kuće u kontekstu emancipacije žene u Bosni i Hercegovini. U uvodu je dat kratak pregled zaposlenja i rada muslimanke izvan kuće kroz povijest te ograničavanje njenog zaposlenja u javnim službama od strane uleme i drugih tumačenjem Kur'ana. U nastavku se rad fokusira na praksu rada Bošnjakinja – muslimanki izvan kuće od perioda Osmanske države do kraja Drugog svjetskog rata, odnosno do usvajanja Ustava FNRJ. Poseban akcenat u radu stavljen je na stavove bošnjačke vjerske inteligencije o (ne)dozvoljenosti zapošljavanja i rada žena izvan kuće s posebnim osvrtom na argumentiranje njihovih stavova tumačenjem Kur'ana. Usto, u radu je dat i osvrt na stavove bošnjačke uleme o dozvoljenosti obavljanja vjerskih funkcija ženama.

Ključne riječi: emancipacija žene, Bošnjakinja, muslimanka, tumačenje Kur'ana, vjerska inteligencija

Uvod

Pravo muslimanke na zaposlenje i rad izvan kuće jedno je od ključnih pitanja s kojima se muslimanska zajednica susretala u procesu emancipacije žene. Iako je muslimanka od najranijeg perioda islama bila uključena u društvene aktivnosti i poslove kao učenjakinja, učiteljica, liječnica, trgovkinja, ratnikinja, politički angažirana aktivistkinja, pjesnikinja, matematičarka itd., određeno tumačenje islama u sprezi s običajima naroda koji su prihvatili islam doveli su do segregacije muškaraca i žena u

muslimanskim sredinama, zatvaranja žena u kuće i njihovu izoliranost od vanjskog svijeta. (Ljevaković-Subašić 2022) Iako, ulema je složna, ne postoje ajeti koji govore o ograničavanju rada žena ili njihovog obrazovanja, brojni učenjaci stoljećima su citirali ajete o pokrivanju žena ili ajete koji su direktno upućeni Poslanikovim, a.s., ženama (poput 32. i 33. ajeta sure El-Ahzāb¹) u

nastojanju da dokažu kako se kur'anski ajeti protive izlasku žene iz kuće općenito. Ovakvi stavovi su, tako, ženama ograničili odlazak u džamiju, školovanje te obavljanje brojnih drugih poslova izvan kuće. Vremenom je ograničenost žene na kuću postala općeprihvaćena "islamska" tradicija koja se među ulemom i običnim narodom nije posebno propitivala.

¹ "O žene Vjerovjesnikove, vi niste kao druge žene! Ako se Allaha bojite, na sebe pažnju govorom ne skrećite, pa da u napast dođe onaj čije je srce bolesno,

i neusiljeno govorite! U kućama svojim boravite i ljepotu svoju, kao u davno pagansko doba, ne pokazujte..." (El-Ahzāb, 32-33)

Pojavom reformatorskih pokreta u muslimanskim društvima u 19. i 20. stoljeću pokrenuto je pitanje afirmiranja pravā koja je muslimanka imala u prvom periodu islama, a koja su stoljećima bila uzurpirana. Među ključnim pravima žene na kojima su insistirali islamski reformatorski pokreti, a kasnije i pokreti za emancipaciju žene u muslimanskim zemljama, bilo je pitanje vidljivosti žene u javnom prostoru te, između ostalog, i njenog zaposlenja i rada izvan kuće. Dok su islamski reformatorski pokreti te pokreti za emancipaciju žene u Egiptu, Turskoj, Indiji i Rusiji zaposlenje i rad žene izvan kuće posmatrali kao elementarno ljudsko, socijalno i ekonomsko pitanje, tradicionalna ulema je ovo, kao i svako drugo pitanje vezano za ženu, promatrala isključivo kao vjersko pitanje. Argumentacija koju je ulema koristila da bi "zatvorila žene u kuće", tako, ponovo je došla do izražaja, a u jeku emancipacijskih reformi u Bosni i Hercegovini ona je prevedena s arapskog i na bosanski jezik.

Tako Muhamed Pašić, prevodeći tekst Azize Usfur², navodni propis zatvaranja žena u kuće i ograničavanja njihove slobode kretanja potkrepljuje upravo gore spomenutim 33. ajetom sure El-Ahzāb koji je upućen Poslanikovim, a. s., suprugama. Naime, Aziza Usfur u svom tekstu tvrdi da je žena kriva za moralnu anarhiju jer je zaboravila na ajet koji joj naređuje da se skriva i zatvara u kuću a koji Pašić (1938) navodi u prijevodu na bosanski jezik:

Provodite vrijeme u svojim domovima, nemojte se odavati raskoši i pokazivanju svoje ljepote tuđincima, kako bijaše prije islama!

Kako se vidi iz prijevoda Muhameda Pašića, riječ je o slobodnijem

prijevodu 33. ajeta sure El-Ahzāb, ali se da primijetiti da je Aziza Usfur, kao i ranija ulema, izostavila spomenuti da je ajet prema općeprihvaćenom stavu uleme upućen ženama Poslanika, a. s.

Šukrija Alagić je (1934), također, spomenuo ovaj ajet prevodeći tekst Muhammeda Tavfika Sidkija objavljen u *El-Manaru* 1911. godine u kome stoji da, bez obzira na to što se 33. ajet sure El-Ahzāb odnosi na žene Poslanika, a. s., značenje ajeta može se protegnuti na sve muslimanke kako bi bile zaštićene. Poslanikove, a. s., žene, navodi autor ovog teksta, spomenute su samo zbog toga što su one najpozvanije da se tako ponašaju i da se sačuvaju od bilo kakve ljage.

Iz navedenog se vidi da su stavovi uleme o zabrani izlaska žene iz kuće potkrijepljeni Kur'anom bili poznati Bošnjacima te da je pitanje zaposlenja i rada žene izvan kuće bilo dio reformatorskog i emancipacijskog pokreta i u Bosni i Hercegovini. O njemu se raspravljalo među reformatorskom, svjetovnom, kao i tradicionalnom bošnjačkom inteligencijom, o čemu će kasnije biti više riječi. Međutim, specifičnost rješavanja ovog pitanja među Bošnjacima jeste ta da je, u velikoj mjeri, ono bilo predodređeno socijalno-ekonomskim potrebama Bošnjakinje i državnim zakonskim rješenjima, a manje interpretacijom izvora islama među bošnjačkom inteligencijom.

Zaposlenje i rad Bošnjakinje izvan kuće kroz povijest

Pravo žene na rad izvan kuće nije bilo pitanje od posebne važnosti za Bošnjake u osmanskome periodu. Poznato je da su u vrijeme Osmanske države žene posjedovale i uvakuflyvale imovinu te da historijski izvori

bilježe prisustvo Bošnjakinja u javnom prostoru.³ Također, poznato je i da rad žena izvan kuće nije bio nepoznanica Bošnjakinjama u seoskim sredinama. Žene su obavljale kućne poslove, ali su učestvovala i u poljoprivrednim poslovima koji su i muškarcima u tom periodu bili osnovni izvor prihoda. Ista praksa nastavljena je i u periodu austrougarske vlasti. U knjizi Hane Younis (2023) pored podataka o imovini žena nailazimo i na podatke o tužbama Bošnjakinja za neisplaćene plaće za njihov rad. Osim toga, Bošnjakinje su radile i kao muallime, opremale su umrle, podučavale žensku djecu (Muftić, 1907) itd. U izvještajima o broju škola i broju upisane djece iz ovog perioda često nalazimo podatke da su u ženskim mektebima predavale muallime ili bule, te da su učenije žene držale privatne mektebe. (Ćurić, 1983) Poznato je i da je od osnivanja "Prve muhamedanske ženske škole" 1891. u Sarajevu u ovoj školi ručni rad predavala učiteljica Hasna Alihodžić, dok je nakon osnivanja "Druge muhamedanske ženske škole" 1894. učiteljica Fatima Beča (koja je poznavala usul i držala svoj mekteb) imenovana kao bula/učiteljica ove škole zajedno s Almasom Abadžić. (Kemura, 1974) Također, iz Statuta vjersko-mearifске zaklade u Hercegovini poslanog Benjaminu Kalaju u kojem se traži da u ženskim mektebima rade "hodžinske sile ženskog spola", (Spisi Muhamedanske..., 51) saznajemo da su Bošnjaci smatrali poželjnim da žena radi u ženskim mektebima. Ovakav rad žene izvan kuće Bošnjaci nisu smatrali spornim. Međutim, iako je u stvarnosti Bošnjakinja oduvijek obavljala brojne poslove izvan kuće, bošnjačka ulema poput Mustafe Forte, Ali Riza Prohića, Mehmeda Alija

² Aziza Abbas Usfur u vrijeme objavljivanja svojih članaka koji su prevedeni na bosanski jezik bila je studentica pravnog fakulteta u Egiptu. Svoje članke objavljivala je u konzervativnom časopisu "Feth" u kojem je iznosila stavove koji su se protivili radu žena izvan kuće, a naročito njihovo obavljanje javnih funkcija, protivili

su se i političkom angažiranju žena i slično. Njena knjiga koja je doživjela najveći uspjeh je "El-Ihabe", objavljena 1942. godine, u kojoj autorica govori kako su se muslimanke u Egiptu suočavale s pokretom prozapadne emancipacije žena. Ova knjiga nije prevedena na bosanski jezik, ali njeni članci poput "Da li je muškarac

ili žena kriva moralnoj anarhiji", "Djevojka je glavni uzrok ženidbenoj krizi" ili "Miješanje muškaraca i žena sa svojim najgorim pojavama. Otvoreno pismo gospodinu rektoru El-Azhara sa obale Portsaída" prevedeni su na bosanski jezik i objavljeni u časopisu *El-Hidaje*.

³ Vidi više: Korić, 2023:63-91.

Čerimovića, Hazima Muftića, reisul-uleme Sulejmana-ef. Šarca, Mehmeda Handžića i drugih potencirala je i glasno se hvalila kako žena po islamu ne treba obavljati poslove izvan kuće niti izdržavati porodicu te da je to posao muškarca kao glave porodice.

Ovakva diskrepancija je najbolje došla do izražaja u raspravi o osnivanju ženskih viših škola i otvaranju ženske učiteljske škole prilikom održavanja Druge islamske prosvjetne ankete. Na početku 16. sjednice Druge ankete reisul-ulema Sulejman-ef. Šarac članovima ankete predočio je dopis Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine od 2. maja 1911. godine koja obavještava Ulema-medžlis da želi osnovati zasebnu žensku muslimansku preparandiju. Ulema-medžlis je na ovaj dopis odgovorio da se ne slaže s ustrojstvom ovih škola, između ostalog, i zbog toga što bi učenice po završetku ovih škola trebale da rade kao učiteljice u javnim narodnim osnovnim školama, a to se, prema njima, kosi sa šerijatskim propisima.

I reisul-ulema Džemaludin-ef. Čaušević, između ostalih, kao tadašnji član Ankete izjasnio se protiv ženskog obrazovanja u školi koju vlada planira otvoriti, uz objašnjenje da ne treba tjerati žene da rade ono što im islamom nije naređeno. Završavanjem ovih škola žene bi imale priliku raditi kao učiteljice u javnim zavodima, a to po islamu, smatrao je on, nije dopušteno. Isto tako, on je izrazio i bojazan da bi takav slijed mogao dovesti do otkrivanja "kešfi hidžaba" i tjeranja žena da rade nešto čime ih Bog nije zadužio. Čaušević je, štaviše, rad žene vidio kao nepravdu prema ženi, odnosno tjeranje žene da radi ono čime je Bog dragi nije zadužio. U tom smislu, on je naveo da 34. ajet sure En-Nisa' "الرجال قوامون" muškarcu stavlja u dužnost da osigura životne potrebe porodice i zato je potrebno da se on školuje. S druge strane, kaže on, ženska djeca vjerski nisu obavezna da rade i privređuju pa prema

tome ne treba im latinica i školovanje po mjeri države. "Dakle, kako vidimo, u borbu za životne potrebe ide muško, a ne žensko. Prema tome i nauka se može podijeliti. Žena treba da ima znanje prema svome halu. Treba da zna kako će po propisima uzvišenog islama odgojiti svoju djecu. (...)" (*Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 1912:117). "Ja nijesam za to, da naše ženskinje uči ode latinicu, jer nema potrebe za to, naše ženskinje po šerijatskim propisima ne može biti činovnik (...)" (*Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 1912:119). Ženama radije treba osnivati mektebi-ibtidaije i ruždije gdje će se čitati arapsko pismo, a ne latinica, predlagao je Čaušević. (*Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 1912:119)

U isti mah, članovi Ankete su naglašavali da, ipak, kod Bošnjaka postoji potreba da žene završavaju određene zavode kako bi radile kao tzv. "bule", odnosno kako bi držale vazove, opremale dženaze, podučavale moralu, podučavale djecu u početnim mektebima, ruždijama i slično. "Mi trebamo ženu koja će znati šta nalaže, a šta zabranjuje 'dini islam'. Trebamo takvih bula koje će biti u stanju kazivati islamskih propisa, činiti 'vaz i nasihat', opremiti dženazu, poučavati i upućivati naš podmladak kako da se vlada pa da očuva islamski adab." (*Zapisnici islamske prosvjetne ankete*, 1912:118)

Situacija se, u značajnoj mjeri, izmijenila početkom Prvog svjetskog rata. Ratne okolnosti koje su dovele do odlaska i nestanka muškaraca, odnosno smrti izdržavatelja porodica, primorale su brojne Bošnjakinje da izađu iz kuće i počnu tražiti način da prehrane porodicu. Primjera radi, Fatima Đonlagić, kći vakufskog uposlenika Muharem-ef. Đonlagića, svršnica "Druge muhamedanske ženske škole" u Sarajevu, zbog smrti oca u ratu bila je primorana 1917. godine od Rijaseta Islamske zajednice tražiti posao učiteljice kako bi prehranila

porodicu. Fatima Đonlagić je školu završila s odličnim uspjehom 1911. godine, ali je posao tražila tek 1917. godine i to zbog novonastale potrebe da izdržava svoju porodicu.⁴

Prema priznanju reisul-uleme Džemaludina Čauševića, on se već na početku svoga mandata reisul-uleme izravno suočio s pitanjem dopuštenosti rada žene i otkrivanja njezinog lica zbog zaposlenja. Kada je uspostavljena radionica za šivanje i krpljenje vojničkih uniformi u toku Prvog svjetskog rata, reisul-ulema je preporučio Bošnjakinjama da rade i zarađuju. Na njihov upit da li mogu da rade otkrivenog lica i ruku, on im je dao potvrđan odgovor. (Čaušević, 1928:293) Također, zabilježeno je i da je u martu 1919. godine, na upit Ravnateljstva pošte i brzjava u Sarajevu da se dozvoli rad pet muslimanskih djevojaka u pošti, reisul-ulema Čaušević kazao da ne može "spriječiti da moliteljice nastupe u službu kod pošte".⁵

Pored toga što je odobravao rad žena, reisul-ulema Čaušević je u ratnom periodu nastojao otvoriti i učiteljsku školu za muslimanke čije osnivanje je samo nekoliko godina ranije principijelno odbijao. Reisul-ulema Čaušević uputio je dopis Visokoj zemaljskoj vladi 1918. godine s molbom da odobre studijsko putovanje u Tursku Edhemu Mulabdiću kako bi ispitao način funkcionisanja i predmete u učiteljskim školama za žene u Turskoj. Ova studija je trebala biti osnova za pripremanje programa za žensku muslimansku učiteljsku školu koja bi dovela do većeg zaposlenja Bošnjakinja.⁶

Poput reisul-uleme Čauševića, i druga ulema je bila svjesna činjenice da su brojne žene u ratnim okolnostima ostajale bez izdržavatelja te da Islamska zajednica nije u mogućnosti svim ženama osigurati sve potrebe kako ne bi trebale raditi. Međutim, ulema je istovremeno izražavala sumnje i prigovore da je nemoral koji se

⁴ GHB, AIZBIH, Fond: Ulema-medžlis, UM-6-1730-1917.

⁵ GHB, AIZBIH, zbirka: Džemaludin Čaušević, DZC-2-272/1919.

⁶ GHB, AIZBIH, zbirka: Džemaludin Čaušević, DZC-3-322/1918.

raširio u ratnim i poratnim godinama bio usko vezan upravo za izlazak žene i njen rad izvan kuće.

Bošnjačka vjerska inteligencija je zbunjeno pokušavala naći rješenje za novonastalu situaciju. Jedan zoran primjer smušenosti bošnjačke inteligencije zabilježen je odmah nakon rata kada je na poticaj Vakufsko-mearifskog džematskog medžlisa u Sarajevu formirana "Muslimanska akcija za zaštitu morala". "Akcija" je imala za cilj suzbijanje nemoralna u Sarajevu. Da bi se smanjio nemoral "Akcija" je, između ostalog, zabranila ženama da bez dozvole prodaju na Dan pazara. Žene su ovu praksu prodaje na Dan pazara uvele u toku rata kada su bile prinuđene prodavati ono što su pravile, a praksa je zadržana i nakon rata. Znalo se da se ženama ne može zabraniti rad pa se ovom "Akcijom" nastojao smanjiti nemoral tako što bi žene natjerali da prodaju drugim danima. (Iz akcije za zaštitu morala..., 1920:1) Za ovu akciju bile su angažirane i policijske strukture. Konzervativnija struja Bošnjaka, iako duboko uvjerena da je nemoral posljedica izlaska žene iz kuće, bila je svjesna da ženama ne može zabraniti rad, ali ga je na ovaj način pokušala podvesti pod određene uvjete.

Uprkos svim naporima da se zaopsljavanje žene svede na minimum, kako je rastao broj obrazovanih Bošnjakinja rastao je i broj onih koje su zauzimale javne funkcije. Takvo stanje je otvorilo pitanje dozvoljenosti otkrivanja žene zbog zaposlenja. Mnogi poslovi su iziskivali razgovore s muškarcima, a to je opet zahtijevalo otkrivanje lica žene. Otkrivanje lica je tada još uvijek imalo kvalifikaciju nemoralnog čina, ali se, ipak, o otkrivanju govorilo kao o preduvjetu za rad na brojnim funkcijama koje su obavljale školovane žene. Neriješeno pitanje dozvoljenosti otkrivanja lica žene je dovelo i do velikog procenta nezaposlenosti školovanih Bošnjakinja. Svjetovna inteligencija je za ovo krivila pokrivanje dok je konzervativna inteligencija tvrdila da stalno insinuiranje da žena ne može raditi

pod zarom samo sugerira i ženama i poslodavcima da pokrivene žene ne mogu raditi.⁷

Prvi ozbiljniji zaokret po pitanju rada Bošnjakinja desio se tek nakon izjave reisul-uleme Džemaludina Čauševića prilikom koje je kazao da bi bilo daleko bolje da Bošnjakinje otkrivene rade u radionicama i u trgovinama nego da pokrivene sjede po kafanama i ašikuju po korzu. (A.K. 1927) Treba napomenuti da je ovaj stav Čaušević zauzeo još u vrijeme Prvog svjetskog rata kada je Bošnjakinjama dozvolio da rade te kada je planirao otvaranje učiteljske škole za muslimanke, o čemu je bilo riječi. Međutim, ovaj stav Čaušević nije iznio javno sve do 1927. godine.

Pored promjene stava o školovanju žena i njihovom radu, Čauševićovo mijenjanje stava o propisu pokrivanja lica zarad dopuštanja rada ženama, samo nekoliko godina nakon što je 1911. godine govorio o zabrani školovanja žena jer može dovesti do "kešfi hidžaba", govori dovoljno o ekonomskim neprilikama koje su zadesile ženu u jeku i nakon rata, ali i o tome kako ni konzervativna ulema nije imala hrabrosti i obraza ženama prikratiti pravo na rad i zaradu. Štaviše, nakon nekoliko mjeseci žustre rasprave u povodu izjave reisul-uleme Čauševića, i druga konzervativna ulema je *takrirom* Hodžinske kurije priznala da je ženama uslijed potrebe u koju spada i rad dozvoljeno da otkriju lice i ruke. (Islamska izborna kurija..., 1929)

Konzervativna ulema, unatoč svemu, nije odustala od insistiranja da su dužnosti žene vezane za kuću i porodicu, upravljanje kućnom ekonomijom, te odgajanje i podučavanje djece. Prave žene su opisivane kao žene koje marljivo rade u i oko kuće, razumiju mužev posao i ne prigovaraju mu odsustvo. (Čokić, 1929) Dok je svjetovna inteligencija govorila o nužnosti uključivanja žene u rad

zarad ekonomskog napretka Bošnjaka, konzervativna vjerska inteligencija je isticala da je povratak žene u kuću ključan za moralni napredak Bošnjaka.

Tako je Busuladžić (1943) povratku Bošnjakinje svom pozivu majke i odgajateljice koja će odgajati čovjeka smatrao potrebnijim Bošnjacima nego obavljanje poziva liječnice ili učiteljice. Ahmed Lutfi Čokić je govorio da je žena u prvom redu, po prirodnom pozivu, majka, a drugo, ona je po ulozi upraviteljica kuće. On je insistirao na tome da je dužnost muškarca da ženi omogući čuvanje časti tako što će je pokriti i skloniti iz nedopuštenog društva muškaraca. (Čokić 1931)

Situacija je pred sami Drugi svjetski rat bila više na strani konzervativne uleme. Adnan Jahić (2017: 351) u tom smjeru navodi da je od 1936. godine počeo mandat reisul-uleme Fehim-ef. Spahe, te da je njegov mandat "obilježila afirmacija religijskog formalizma i zaštita vjerskog identiteta" kao i otpora praksama koje su prijetnja ostanku muslimana. Prirodno, taj otpor nije ostavljao "značajnog prostora inicijativama kojim se u muslimanskoj ženi gledalo nešto više od čedne, odgovorne i požrtvovane supruge, majke i domaćice". (Jahić, 2017:351)

Uspostavom države FNRJ, u vrlo kratkom periodu tematiziranje pitanja zaposlenja Bošnjakinja na javnim funkcijama među vjerskom inteligencijom svedeno je na minimum, a govor o tome zaokružio je sam reisul-ulema Ibrahim-ef. Fejić kada je u svom prvom govoru kao reisul-ulema izrazio punu podršku radu žena izjavivši da islam dozvoljava ženi, kao i muškarcu, obavljanje svih javnih funkcija i vođenje privatnih obrta. (Fejić, 1950)

Pravo žene na rad u zakonima u Bosni i Hercegovini

Austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini bila je glasan pobornik obrazovanja žena, ali, ipak, nije uvodila

⁷ O polarizaciji među bošnjačkom vjerskom inteligencijom više vidjeti: Fikret Karčić (1990). *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma: pokret*

za reformu šerijatskog prava i njegov odjek u Jugoslaviji u prvoj polovini XX vijeka. Sarajevo: Islamski teološki fakultet, 198-241.

žene u javnu službu, osim kao učiteljice. U tome su žene, također, imale određena ograničenja u smislu da su mogle raditi samo ako su bile neudate, udovice ili supruge učitelja narodnih škola. (Šušnjara, 2014) Prva učiteljica Bošnjakinja u državnoj školi, Hasnija Berberović, počela je raditi 1909. godine, a radila je sve do svog penzionisanja 1939. godine. (Kujović, 2009) Nije poznato da li je Hasnija Berberović za svoju službu trebala saglasnost Islamske zajednice, pa je pretpostavka da su žene uključivane u ovu službu bez obzira na vjeru.

Zakonodavstvo predratne Jugoslavije je bilo povoljnije u pogledu rada žena, ali je i ono imalo određena ograničenja u pogledu prava žena na ravnopravno zaposlenje. Naime, zakon Kraljevine Jugoslavije nije dopuštao da muškarci i žene imaju jednake plate za isti rad, plate žena su bile niže od plata muškaraca za 30-50%, žene su bile ograničene u napredovanju, žena pravica nije mogla biti sudija, učiteljice koje se nisu udale za učitelja gubile su pravo na rad itd. (Dijanić, 2015) Prema dopisu Pošte u Sarajevu reisul-ulemi Čauševiću saznajemo da su, u ovom periodu, za određene službe Bošnjakinje pribavljale saglasnost Islamske zajednice, no to nije bila zakonska obaveza.

Usto, sve do 1939. godine žene su lakše dobivale otkaze te su se suočavale s otpuštanjima iz državnih i drugih javnih službi zbog ljutnje javnosti usmjerene prema zaposlenim ženama koje su, navodno, oduzimale mjesto muškarcima kojima je posao potreban. (Za pravo na rad..., 1934) Godine 1934. u tom smislu je usvojena "Rezolucija" žena u Sarajevu kojom se osuđuje isključivanje žena iz javnih i državnih službi (Šta kažu naše žene..., 1934), a slične rezolucije su usvojene i u drugim gradovima širom zemlje.

Tek nakon Drugog svjetskog rata, usvajanjem Ustava FNRJ (član 24), država je ženama propisala posebnu zaštitu u radnom odnosu i pravo na jednaku platu kao muškarcima. Država se, dodatno, obavezala da će štititi majke te da će im obezbijediti plaćeno

odsustvo prije i poslije porođaja. (Ustav FNRJ..., 1946) Ovim zakonima Bošnjakinja muslimanka je dobila *de jure* jednako pravo na zaposlenje.

Bošnjačka ulema i tumačenje Kur'ana o pitanju rada žene izvan kuće

Pitanje prava na rad žena izvan kuće među Bošnjacima, u velikoj mjeri, predodredile su društvene i socialno-ekonomske potrebe Bošnjakinje te državna zakonska rješenja. Na ovo pitanje je u manjoj mjeri utjecala interpretacija izvora islama među bošnjačkom inteligencijom.

Među objavljenim knjigama i člancima na bosanskom jeziku koji su se bavili emancipacijom žene bilo je određenih prijevoda na bosanski jezik u kojima su se navodili kur'anski argumenti u prilog zabrani izlaska ili rada žene izvan kuće, određenih pravnih interpretacija ovoga pitanja, te stavova uleme koja se nije pozivala na osnovne izvore islama.

Prije Prvog svjetskog rata ulema je vrlo jasno izražavala stav da je izlazak iz kuće zabranjen ženama starijim od 15 godina. Taj stav bio je izražen i u pojedinim udžbenicima. Određena ulema, poput Ahmeda Karabega i Saliha Alajbegovića, isticala je da je ženama zabranjen odlazak i u džamiju. (Ljevaković-Subašić, 2023) Međutim, kada su žene, uslijed nužde izazvane ratom, bile primorane birati između rada ili odavanja nemoralu, ulema nije imala argumenata kojima bi mogla spriječiti njihov rad izvan kuće. Osim u tretiranju pitanja otkrivanja žene zarad potrebe, o radu žene ulema se nije pozivala na Kur'an sve do tridesetih godina prošlog stoljeća kada vrhovni šerijatski sudija Ali Riza Prohić objavljuje brošuru *Šta hoće naša muslimanska inteligencija* u kojoj se, između ostalog, osvrće i na pitanje rada žene prema Kur'anu.

Prohić u svojoj brošuri ističe da su se u islamu žene i njihovo mišljenje uvijek uvažavali, te da se uvažavala i mogućnost da žene budu na najvišem stupnju pobožnosti. To je

potvrđeno, kaže A. R. Prohić (1931), i 36. ajetom sure Alu-'Imrān koji, po njemu, najbolje oslikava ovakav stav islama spram žene. Prema Prohićevom (1931:22) prijevodu i tumačenju ovoga ajeta, Božije riječi koje je Bog uputio majci hazreti Merjeme koja je po njenom rođenju rekla "Bože, žensko rodih" bile su: "Poznato mi je šta si rodila, ali nije muško kao žensko. Ja sam joj nadio ime Merjema."

قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ
بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي
سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ

Prohić u svom daljem komentaru ovog ajeta navodi da Božije riječi "ali nije muško kao žensko" dokazuju da ženi nije namijenjen rad izvan kuće po islamu. Po njemu, ove riječi podrazumijevaju da se muško dijete ne bi moglo posvetiti Božijoj službi kao žensko, sugerirajući da je ženi mjesto u kući dok je muškarac dužan da obavlja brojne poslove izvan kuće zbog čega se ne može fokusirati na punu predanost Bogu.

Svoj stav Prohić (1931:23-24) je dodatno podržao 34. ajetom sure En-Nisā' koji on navodi kao argument o kur'anskom pozicioniranju žene u društvu i radu. Ovaj ajet je, po njemu, dokaz da je Kur'an ženi namijenio mjesto u kući, a ne izvan kuće.

Dobre, valjane žene su one koje su poslušne, odane čuvarice svoga poštenja (vjerne) i čuvari svega što im muževi povjere, čuvari imetka muževa (...)

Iako, s jedne strane, Prohić gore navedenim argumentima djeluje vrlo ograničavajuće u smislu razumijevanja položaja i uloge žene u islamu, s druge strane, njegovo dalje nestriktno tumačenje i razumijevanje kur'anskih ajeta je vrlo široko i liberalno u odnosu na razumijevanje njegovih suvremenika. Tako on kaže da je uloga žene u pravilu u kući dok je muževa uloga da bude hranitelj, ali čvrsto napominje da se ovim ne isključuje mogućnost privređivanja žene. Naprotiv, on podsjeća da se na drugom mjestu u suri En-Nisā' (32. ajet) kaže:

da se plaćaju, nagrađuju ljudi prema svojoj zaradi i prema njihovom radu, i ženske prema njihovoj zaradi, da treba raditi zarađivati, a ne upirati oči u tuđu imovinu. (Prohić 1931:24)

وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضَكُمْ
عَلَى بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبُوا
وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا كَتَبْنَ

Ovaj ajet je objavljen, tvrdi Prohić, nakon ajeta o nasljedstvu gdje je rečeno da muškarac nasljeđuje koliko dvije žene, pa su pojedinci shvatili da žene treba da zarađuju, odnosno da njihov rad vrijedi koliko pola vrijednosti rada muškarca. Slijedom toga, objavljen je ovaj ajet koji, kaže Prohić, pojašnjava da se zarada određuje prema vrijednosti i važnosti posla, a ne prema spolu, te da je u plati podjednak muškarac i žena ako im je posao jednak. Ovakvo tumačenje Kur'ana od Prohića je i za naše današnje prilike vrlo napredno naročito imajući u vidu da su žene i na Istoku i na Zapadu vodile, i danas vode, borbu za jednaku platu kao i muškarci.

Pored Prohića, raspravi o ovom pitanju doprinio je i šerijatski sudija Mehmed Ali Čerimović (1940) koji je kazao da je žena, po Kur'anu, zadužena da radi i upravlja kućnim poslovima i djecom jer je ona strpljivija i milostivija od muškarca, a po prirodi je slabija od njega za rad drugih poslova. U dokazivanju svog stava on navodi 34. ajet sure En-Nisā' koji su navodili i Prohić i Čaušević u tretiranju ovoga pitanja:

Ljudi su stariji (nadmoćniji) od žena, zahvaljujući osobinama kojim je Bog odlikovao i uzdigao jedne iznad drugih, i zato što ljudi troše imetke svoje (za uzdržavanje žena). (Čerimović, 1940:79)

Osim spomenutih autora, bošnjačka ulema nije koristila Kur'an u argumentiranju zabrane ženama obavljanja poslova izvan kuće. Zanimljivo je primijetiti da se bošnjačka ulema još od vremena reisul-uleme Čauševića pa sve do Drugog svjetskog rata rijetko pozivala na Kur'an

u tretiranju ovoga pitanja ali da je njihova argumentacija uvijek bila zasnovana na 34. ajetu sure En-Nisā' kojeg drugi muslimanski autori nisu koristili u argumentiranju svojih stavova po ovom pitanju.

Dozvoljenost obavljanja vjerskih funkcija ženama

Pored toga što je među određenim Bošnjacima bio uvriježen stav da je prema islamskom učenju ženi mjesto u kući, oni su iznosili i stav da žena ne može obavljati sve poslove kao i muškarac. U tom smislu, Prohić je, kao šerijatski sudija, smatrao da žena ne može biti kadija i ne može biti mudžtehid. On je insistirao na stavu da je islamska nauka ženi namijenila onaj posao koji joj je namijenila priroda i da su, samim tim, vjerske funkcije isključivo pravo muškaraca. Drugim riječima, po njemu, vjerske funkcije ne odgovaraju prirodi žene. Njegovo mišljenje je dijelio i Mehmed Handžić (1937) koji je kazao da je priroda ženi predodredila to da ona ne može biti ni sudija ni vladar.

Pojedini autori su, s druge strane, dozvoljavali ženama obavljanje ovih pravnih funkcija ali i drugih vjerskih funkcija. Mehmed Begović (1931), tako, govoreći o položaju žene u društvu, navodi da je ženi dozvoljeno da vrši sudijsku funkciju u građansko-pravnim poslovima te da joj je dozvoljeno da tumači propise Kur'ana i hadisa. Također, Ibrahim Hakki Čokić prenosi da je Čaušević na jednoj sjednici Vakufsko-mearifskog sabora izjavio da žena može biti kadija. Na tu izjavu mu je prigovorio Čokić koji je kazao da takvo nešto nije regulirano Kur'anom već idžtihadom. On je kazao da je tačno da po idžtihadu Et-Taberija žena može biti kadija, ali da po imamu Ebu Hanifi žena može biti samo sudija u civilnim poslovima, ali ne i u šerijatskim pitanjima. No, i pored ovoga, Čokić (s. a.:80) nije pokazao privrženost ideji da žene budu sudije uopće smatrajući to poniženjem za muškarce. Koji je narod

spao na tako niske grane da dozvoli da mu "pravorijek izriču žene?!", pita se Čokić podrugljivo.

S druge strane, bilo je onih koji su podržali Begovića i Čauševića, poput Muhameda Tufe (1937), profesora na Šerijatskoj sudačkoj školi, koji je kazao da žena, po šerijatu, može obavljati i muftijsku i sudsku dužnost (osim u kaznenim stvarima). Također, i u drugim člancima se pisalo o tome da žena može obnašati vjerske funkcije poput funkcije muftije, da tumači islamske propise, da obavlja dužnost kadije i da sudi u sporovima uz uvjet da se školuje i obrazuje za taj posao. (Vidi: Podlistak: Kur'an..., 1936:2)

Ovi stavovi bošnjačke inteligencije, bilo da su u korist ili protiv dozvoljenosti obavljanja sudskih funkcija ženama, nisu bili značajno elaborirani niti potkrijepljeni Kur'anom. To je zbog toga što su ti stavovi, kako priznaje Čokić, utemeljeni na idžtihadu, a ne na Kur'anu.

Zaključak

Pravo muslimanke na zaposlenje i rad izvan kuće jedno je od ključnih pitanja s kojim se muslimanska zajednica susrela u procesu emancipacije žene.

Kada je posrijedi Bošnjakinja, historijski izvori bilježe da je još od osmanskog perioda rad žena izvan kuće bio poznat Bošnjakinjama. Žene su obavljale kućne poslove, učestvovala u poljoprivrednim poslovima, radile su i kao muallime, opremale su umrle i podučavale žensku djecu. Međutim, usprkos obavljanju brojnih poslova izvan kuće, u jeku emancipacijskog pokreta u Bosni i Hercegovini, među bošnjačkom inteligencijom javile su se struje koje su se zalagale za masovnije zapošljavanje žena na javnim funkcijama a koje su potencirale stav da po islamu žena ima pravo na rad izvan kuće. Istovremeno, osjećao se i snažan utjecaj konzervativne struje među vjerskom inteligencijom koja je potencirala da žena po islamu ne treba obavljati poslove izvan kuće i izdržavati porodicu te da je to posao muškarca kao glave porodice.

O pravu žene na rad ili zabrani rada bošnjačka ulema nije se pozivala na Kur'an sve do tridesetih godina prošlog stoljeća kada je vrhovni šerijatski sudija Ali Riza Prohić objavio brošuru *Šta hoće naša muslimanska inteligencija*. Pored njega, ovo pitanje je tumačeci Kur'an tretirao i Mehmed Ali Ćerimović. Obojica su smatrala da je ženi mjesto u kući i da je to propisano Kur'anom, odnosno 34. ajetom sure En-Nisa'. Međutim, nijedan od njih nije smatrao da je rad žene zabranjen.

Za razliku od uleme u drugim muslimanskim zajednicama, među bošnjačkom vjerskom inteligencijom, bez obzira na to kojoj struji pripadala, nije bilo uleme koja je vjerskim argumentima zabranjivala ženi rad. Vjerska inteligencija je, radije, insistirala na tome da su dužnosti žene više vezane za kuću. Štaviše, Prohić napominje da žena koja, eventualno, bude radila treba da bude plaćena podjednako kao i muškarac i u tome se poziva na 32. ajet sure En-Nisa'.

S druge strane, zanimljivo je da je među bošnjačkom ulemom, kao i među ulemom u drugim muslimanskim zajednicama, bilo onih koji su smatrali da islamsko učenje ne dozvoljava ženama obavljanje svih funkcija, a naročito vjerskih funkcija poput muftijske i kadijske. No, ti stavovi nisu argumentirani Kur'anom niti hadisom, jer je to pitanje inače, kako saznajemo iz reagiranja I. H. Čokića, bilo argumentirano mišljenjem uleme.

Literatura

- Arhiv Islamske zajednice, GHB.
- Alagić, Šukrija (1934). "Pokrivanje žene po islamu: Hidžabul-mer'eti-fil-islami", *Narodna Uzdanica*, 2, 41-53.
- A. K. (1927). "Značajna izjava Reis-ul-Ulema". *Politika*, 7048, 3.
- Begović, Mehmed (1931). *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*. Beograd: Grafički umetnički zavod "Planeta".
- Busuladžić, Mustafa (1943). "Kult gototinje". *El-Hidaje*, 8, 7-8, 224-225.
- Chameran (1930). "Prikaz brošure 'Šta hoće naša muslimanska inteligencija'". *Hikmet*, 29, 152-154; 30, 180-182; 31, 205-208.
- Čaušević, Džemaluddin (1928). "Pismo i odgovor!". *Novi Bebar*, 1, 19, 290-295.
- Čokić, Ahmed Lutfi (1929). "Dužnost žene". *Hikmet*, 1, 7, 216-218.
- Čokić, A. L. (1931). "Islam, nošnja i otkrivanje". *Hikmet*, 2, 23 i 24, 336-337.
- Čokić, I. H. (s. a.) *Reis-ulema Čaušević i njegova izjava o otkrivanju muslimanske žene i drugome*.
- Ćerimović, Mehmed Ali (1940). "Mnogoženstvo u islamu (poligamija)". *Gajretov kalendar*, 79.
- Ćurić, Hajrudin (1983). *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Dijanić, Dijana (2015). *Društveno-kulturalni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945.-1953.), doktorska disertacija*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studij. Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:071782>, 20. 1. 2021.
- Fejić, Ibrahim (1950). "Nastupni govor reisu-l-uleme islamske vjerske zajednice u FNRJ Ibrahim-ef. Fejića održan prigodom primanja menšure 12. septembra 1947. u Gazi Husrevbegovoj džamiji u Sarajevu". *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, 1, 1-3, 20-25.
- Jahić, Adnan (2017). *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb.
- Handžić, Mehmed (1937). "Vaz o ulozu muža i žene u braku i njihovim dužnostima". *El-Hidaje*, 1, 9, 145.
- Kemura, Ibrahim (1974). "Počeci modernog školovanja muslimanki (Prve ženske muslimanske škole u Sarajevu)". *Glasnik VIS*, 37, 1-2, 22-34.
- Korić, Elma (2023). "Žena u javnom prostoru bosanskog ejaleta". Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić (ur.): *Zamišljanje žene*. Sarajevo: Heinrich-Boll-Stiftung, Sarajevo.
- Kujović, Mina (2009). "Hasnija Berberović – zaboravljena učiteljica: Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini". *Novi Muallim*, 10, 40, 114-118.
- Ljevaković-Subašić, Sumeja (2022). "Položaj muslimanke kroz povijest". U: Admir Čavalić i Resul Mehmedović (ur.), *Slobode u muslimanskom svijetu*. Tuzla: Udruženje građana "Multi".
- Ljevaković-Subašić, Sumeja (2023). "Prisustvo Bošnjakinje u džamiji kroz povijest: stavovi uleme i običajne prakse", *Novi Muallim*, 94, 3-9.
- Muftić, Muhamed Hifzi (1907). "Fojnica". *Bebar*, 5, 74.
- Muftić, Muhamed Hifzi (1907). "Fojnica", *Bebar*, 6, 88.
- Prohić, Ali-Riza (1931). *Šta hoće naša muslimanska inteligencija*. Sarajevo: Štamparija Omer Šehić.
- Šušnjara, Snježana (2014). "Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.-1918.)", *Napredak*, 155, 4, 453-466.
- Tufo, Muhamed (1937). "Temelji tefsirske nauke (Usuli-tefsir): Može li se Kur'an azimuššan prevoditi na druge jezike (ترجمة), i je li to dozvoljeno sa šerijatskog gledišta?" *Glasnik vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, 5, 7, 209-218.
- Spisi Muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine 1899*.
- Usfur, Aziza (1938). "Da li je muškarac ili žena kriva moralnoj anarhiji". Prijevod: Muhamed Pašić. *El-Hidaje*, 2, 5, 1938, str. 66-69.
- Younis, Hana (2023). *Žene u sudskim spisima 1878-1914*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju. (2012). *Zapisnici islamske prosvjetne ankete*. Ulema-medžlis. (1920). "Iz akcije za zaštitu morala". *Pravda*, 2, 156, 1.
- "Podlistak: Kur'an (nastavak)", *Islamski glas*, 1, 15, 1936, 2.
- (1934). "Za pravo na rad". *Ženski pokret*, 15, 3, 18.
- (1934). "Šta kažu naše žene: Žene u Sarajevu". *Ženski pokret*, 15, 1-2, 13-14.
- (1946). "Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije". *Službeni list FNRJ*, 2, 10.

الموجز

حق المرأة البوشناقية في العمل، والعمل خارج المنزل عبر التاريخ استعراض آراء العلماء البشانقة وحججهم من تفسير القرآن الكريم

سمية ليفاكوفيتش سوباشيتش

يتناول البحث حق المرأة البوشناقية في العمل، والعمل خارج المنزل في سياق تحرر المرأة في البوسنة والهرسك. جاء في المقدمة لمحة موجزة عن توظيف المرأة المسلمة وعملها خارج المنزل عبر التاريخ، وحصرتوظيفها على المؤسسات العامة من قبل العلماء وغيرهم باللجوء إلى تفسير القرآن الكريم. وفيما يلي، يركز البحث على تجربة عمل المرأة البوشناقية المسلمة خارج المنزل منذ عهد الدولة العثمانية وحتى نهاية الحرب العالمية الثانية، أي حتى اعتماد دستور جمهورية يوغوسلافيا الشعبية الاتحادية. ويركز هذا البحث بشكل خاص على آراء علماء الشريعة البشانقة بشأن جواز أو عدم جواز توظيف المرأة وعملها خارج المنزل، مع إشارة خاصة إلى حججهم بالاستناد إلى تفسير القرآن الكريم. كما يستعرض البحث آراء العلماء البشانقة حول جواز ممارسة النساء للوظائف الدينية.

الكلمات الرئيسية: تحرر المرأة، المرأة البوشناقية، المرأة المسلمة، تفسير القرآن الكريم، علماء الدين.

Summary

THE RIGHT OF BOSNIAK WOMAN TO EMPLOYMENT AND WORK OUTSIDE THE HOME: A HISTORICAL REVIEW OF THE OPINIONS AND ARGUMENTS OF BOSNIAK RELIGIOUS ELITES BASED ON INTERPRETATIONS OF THE QUR'AN

Sumeja Ljevaković-Subašić

The article thematises the right of Bosniak women to employment and work outside their homes in the context of the emancipation of women in Bosnia and Herzegovina. Its introduction presents a brief review of employment and the work of women throughout history highlighting the limitations that were imposed upon their employment in public offices by the ulama and others based on the interpretation of the Qur'an. Further on, the article focuses on the practice of employment of women outside their homes from the period of Ottoman rule to the end of the Second World War, that is to say until the passing of the Constitution of FNRJ (Federal Peoples Republic of Yugoslavia). The article focuses on the opinions of Bosniak religious scholars regarding (non) permissiveness for women to work outside their homes with a special accent on their argumentation based on an interpretation of the Qur'an. It also presents here a brief view of the opinions of Bosniak ulama regarding women's employment in religious affairs.

Keywords: emancipation of women, Bosniak woman, Muslim woman, interpretation of the Qur'an, religious scholars